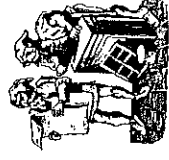
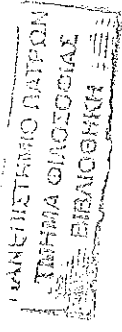

Paul Guyer

KANT

Πρόλογος - Απόδοση
Γιώργος Μαργαγκός

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

KANT
190.090 34
GUY

Ἡ Ἀθανασία καὶ ἡ Ὑπαρξὴ Θεοῦ

Ὅπως εἶδαμε στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ παρόντος Κεφαλαίου, ὁ Κάντ ἀρ-
χίζει τὴν *Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου* υποστηρίζοντας ὅτι τὸ αἴ-
τημα τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς ἴδιας τῆς δυνατότη-
τας τῆς ἠθικῆς, ἐνῶ ἡ ὑπαρξὴ Θεοῦ καὶ ἡ ἀθανασία εἶναι οἱ προϋ-
ποθέσεις γιὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἠθικῆς. Τὶ ἐννοεῖ μὲ τὸν ὄρο
ἀντικείμενο τῆς ἠθικῆς; Μὲ βάση τὴ συζήτηση στὸ προηγούμενο
Κεφάλαιο σχετικὰ μὲ τὶς διατυπώσεις τῆς κατηγορικῆς προστασίης,
θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀντικείμενο τῆς ἠθικῆς θὰ ἦταν
τὸ κρᾶτος τῶν σκοπῶν, ὡς ἡ κατάστασις πραγμάτων ποὺ θὰ προέ-
κυπτε ἀν ὅλοι τηροῦσαν τὸν ἠθικὸ νόμο. Στις συζητήσεις ὅμως σχε-
τικὰ μὲ τὰ αἰτήματα τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου — στίς ὁποῖες
κορυφώνονται καὶ οἱ τρεῖς καντιανές *Κριτικές* — ὁ Κάντ χρησιμο-
ποιεῖ πάντοτε διαφορετικὸ ὄρο. Ὅπως λέει στὸν «Κανόνα τοῦ Κα-
θαροῦ Λόγου» στὴν *Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου*, ὅπου πρωτοεξε-
τάζει τὰ αἰτήματα, «τὸ ἰδεῶδες τοῦ ὕπατου ἀγαθοῦ» εἶναι «ὁ ἐσχά-
τος σκοπὸς τοῦ καθαροῦ Λόγου» (KKA A804/B832 ~ ἐλλ. ἐκδ., [τ. 3],
σ. 438). Σὲ ὅ,τι ἀκολουθεῖ πρέπει, ἐπομένως νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα:
τί ἐννοεῖ ὁ Κάντ μὲ τὸν ὄρο «ὑπατο/ὑπέρτατο ἀγαθόν»; πῶς ἡ ἰδέα
αὐτῆ σχετίζεται μὲ τὴν ἰδέα περὶ τοῦ κρᾶτους τῶν σκοπῶν; καὶ
γιατί καθιστᾷ ἀναγκαῖα τὰ αἰτήματα περὶ Θεοῦ καὶ ἀθανασίας;

Ὁ Κάντ θεωρεῖ τὴν εὐδαιμονία ὡς τὸν φυσικὸ σκοπὸ τῶν ἀν-
θρώπων. Θεωρεῖ ὅμως ἐπίσης ὅτι ἡ ἔλλογη δέσμευσή μας ὑπὲρ τῆς
ἠθικότητας σημαίνει πῶς θὰ ἐπιθυμούσαμε νὰ εἴμαστε εὐδαίμονες,
ἐφόσον ἔχουμε ἀποδεχθεῖ ἄξιοι τῆς εὐδαιμονίας τῆρώ-
ντας τὸν ἠθικὸ νόμο (A806/B834). Ὁ Κάντ λοιπὸν ἐννοεῖ τὸ ὕπατο
ἀγαθὸ — ἢ ἀκριβέστερα, γιὰ λόγους ποὺ θὰ δοῦμε σὲ λίγο, τὸ «ὑπατο
παράγωγο ἀγαθόν» — ὡς ὅλη τὴν «εὐδαιμονία ποὺ ὑπάρχει στὸν κό-
σμο, ἐφόσον σχετίζεται ἀκριβῶς μὲ τὴν ἠθικότητα (ὡς αὐτὸ ποὺ
μᾶς καθιστᾷ ἄξιους τῆς εὐδαιμονίας)» (A810/B838 ~ ἐλλ. ἐκδ., [τ. 3],
σ. 443). Ἐνῶστε ὁ Κάντ ἀφήνει νὰ φανεῖ πῶς τὸ ὕπατο ἀγαθὸ εἶναι
ἡ σύζευξη δύο χωριστῶν σκοπῶν, τοῦ ἀπλῶς φυσικοῦ σκοποῦ τῆς
εὐδαιμονίας, ποὺ δὲν βασίζεται διόλου στὴν ἠθικότητα, καὶ τοῦ ἀμι-
γῶς ἠθικοῦ σκοποῦ, δηλαδὴ τοῦ πράττειν σύμφωνα μὲ τὸν ἠθικὸ
νόμο, ποὺ ὑποτάσσει τὴν ἐπιδιώξῃ κάθε μὴ-ἠθικοῦ σκοποῦ, συμπε-

ριλαμβανομένης καὶ τῆς ἴδιας τῆς εὐδαιμονίας, στὸ κριτήριο τῆς συμ-
βατότητας μὲ τὴν τήρησι τοῦ ἠθικοῦ νόμου (βλ. KPA 5:110-11).
Ὡστόσο, δὲν μπορεῖ ὄντως νὰ ἐννοεῖ κάτι τέτοιο μὲ τὸ ὕπατο ἀγα-
θόν, καὶ αὐτὸ ἔχει γίνῃ φανερό στὴν προηγούμενη συζήτηση ἀνα-
φορικὰ μὲ τὴν εὐδαιμονία στὴ δεύτερη *Κριτικὴ*, ἐπειδὴ «ὁ λη ἢ
εὐδαιμονία», τουτέστιν ἡ εὐδαιμονία ὅλων, δὲν εἶναι ὁ ἀπλῶς φυσικὸς
σκοπὸς εἶναι ἡ ἀτομικὴ εὐδαιμονία ἢ μόνον ἡ εὐδαιμονία ἐνὸς ἐκά-
στου στὸ παρὸν καὶ στὸ ἐγγὺς μέλλον, καθῶς καὶ ἡ εὐδαιμονία ἐκεί-
νων μὲ τοὺς ὁποίους ἔχει κανεὶς προσωπικὴ σχέση. Ἡ εὐδαιμονία
ὅλων μπορεῖ ἡ ἴδια νὰ εἶναι ἠθικὸς σκοπός, ἀν καὶ ὄχι ἄμεσα ὡς
ἠθικὸς σκοπός: δὲν προκρίνουμε τὴν εὐδαιμονία γιὰ ὅλους χάριν αὐτῆς
τῆς ἴδιας, ἀλλὰ ἐπειδὴ θὰ προέκυπε, σὲ ἰδεῶδες συνθήκες,
ὡς ἀποτελεσμα τοῦ ὅτι ἀντιμετωπίζονται ὅλοι ὡς σκοποὶ καὶ ἐπο-
μένως ὡς ἀποτελεσμα τοῦ ὅτι προάγεται ἓνα μέγιστο, λογικῶς συ-
νεπές, σύνολο ἀπὸ τοὺς εἰδικὸς σκοποὺς τους μὲ ἄλλα λόγια, τὸ
ὕπατο ἀγαθὸ εἶναι ἡ κατάστασις πραγμάτων ποὺ, τουλάχιστον σὲ
ιδεῶδες συνθήκες, θὰ προέκυπτε ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυσι τοῦ κρᾶτους
τῶν σκοπῶν — θὰ ἦταν ἡ κατάστασις ὅπου ὅλοι θὰ ἦσαν εὐδαίμο-
νες, ἐπειδὴ οἱ σκοποὶ τους θὰ ἐκπληρώνονταν στὸ ὄνομα τῆς ἠθικό-
τητας.²⁵ Ὁ Κάντ, χωρὶς νὰ χρησιμοποιεῖ τὴν ἔκφρασι «κρᾶτος τῶν
σκοπῶν», ποὺ εἰσήγαγε στὴ *Θεμελίωσι*, διατυπώνει αὐτὴ τὴ θέση
στὴν πρώτη *Κριτικὴ* μὲ ἀναφορὰ σὲ ὅ,τι ὀνομάζει («ἠθικὸ κόσμος»):

Ὁνομάζω ἠθικὸ κόσμον τὸν κόσμον ὅπως αὐτὸς θὰ ἦταν ἀν συμ-
μορφωνόταν μὲ ὅλους τοὺς ἠθικοὺς νόμους (ὅπως μορφεῖ νὰ εἶναι
σύμφωνα μὲ τὴν ἐλευθερία ἐλλογων ὄντων καὶ θὰ πρέπει

25. Ἡ δὴλωση τοῦ Κάντ πῶς τὸ ὕπατο ἀγαθὸ ὑπάρχει ὅταν ὑπάρχει ἀκρι-
βῆς σχέση ἀνάμεσα στὴν εὐδαιμονία καὶ στὴν ἠθικότητα ἔχει συχνὰ ἐνηθηεῖ
ὡς δήλωσι ὅτι ἡ ἀρετὴ πρέπει νὰ ἀνταμειβεται μὲ εὐδαιμονία καὶ ἡ κακία νὰ
τιμωρεῖται μὲ δυστυχία, ὁπότε τὸ αἴτημα περὶ ὑπέρβειος Θεοῦ ἐρμηνεύεται
τότε ὡς ἀναγκαῖο, ὥστε νὰ διασφαλιστεῖ ὅτι συμβαίνουν καὶ τὰ δύο. Στὴν
πραγματικότητα ὅμως δὲν ὑπάρχει μνεία τῆς ἀνάγκης γιὰ θεία τιμωρία τῆς
κακίας σὲ καμία ἀπὸ τὶς συναγωγές τοῦ Κάντ, ὅταν ἀπὸ τὴν ἀνάγκη γιὰ ὑπα-
το ἀγαθὸ καταλήγει στὴν ὑπαρξὴ Θεοῦ. Ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ ἐπιχειρημά του
εἶναι ἀπλῶς ὅτι δὲν θὰ ἦταν ὀρθολογικὸ νὰ ἐπιδιώκουμε τὴν εὐδαιμονία ὅλων
ὡς κάτι ποὺ ἐμμέσως ἐπιτάσσει ἡ ἠθικότητα, ἀν δὲν εἴχαμε λόγο νὰ πιστεύουμε
πῶς εἶναι ἐφικτὴ ἡ ἐπίτευξι αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ.

νά είναι σύμφωνα με τους αναγκαίους νόμους τῆς ἡθικῆς [...]. Σε ἕνα νοητὸ κόσμο, δηλαδή στὸν ἡθικὸ κόσμο, ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ὁποῦ ἔχουμε ἀφαιρέσει ὅλα τὰ ἐμπόδια στὴν ἡθικότητα (τῶν κλίσεων), ἕνα τέτοιο σύστημα εὐδαιμονίας συνδυασμένο κατ' εὐθείαν ἀναλογικά με τὴν ἡθικότητα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀναγκαῖο, ἀφοῦ ἡ ἐλευθερία, ἐνμέρει κινούμενη καὶ ἐνμέρει περιοριζόμενη ἀπὸ τοὺς ἡθικούς νόμους, θὰ ἦταν ἡ αἰτία τῆς γενικῆς εὐδαιμονίας, καὶ τὰ ἔλογα ὄντα, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τέτοιων ἀρχῶν, θὰ ἦταν τὰ ἴδια δημιουργοὶ τῆς διαρκούς εὐδαιμονίας τους καὶ ταυτοχρόνως τῆς εὐδαιμονίας τῶν ἄλλων. (ΚΚΑ Α808-809/Β836-37 ~ ἔλλ. ἐκδ., [τ. 3], σ. 441)

Τὸ χωρίο αὐτὸ καθιστᾶ σαφές ὅτι τὸ ιδεώδες τοῦ ὕπατου ἀγαθοῦ δὲν εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ συνδυασμοῦ τοῦ ἀπλῶς φυσικοῦ σκοποῦ τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας με τὴν ἡθικὴ ἐπιταγή, κατὰ τὴν ὁποία ὀφείλει κανεὶς νὰ ἐπιδιώκει τὸ φυσικὸ καλὸ με ἐνάρετο καὶ ἡθικῶς ἄξιο τρόπο· πρόκειται γιὰ ἕνα ἐντελῶς ἡθικὸ ιδεώδες, γιὰ τὴν ἰδέα τοῦ συστήματος τῆς εὐδαιμονίας ποὺ καταναγκάζει νὰ προέκυπτε σὲ ἕνα κώσμο ὅπου δὲν ὑπάρχουν ἐμπόδια γιὰ τὴν πλήρη τήρηση τῆς ἡθικότητας. Καὶ τὸ γιατί αὐτὸ θὰ ἦταν ἔτσι μπορεῖ νὰ τὸ κατανοήσουμε μόνον μέσω τῆς ἰδέας τοῦ κράτους τῶν σκοπῶν: ἐπειδὴ ἡ ἡθικότητα ἐπιτάσσει τὴ συστηματικὴ ἔνωση ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα ὡς αὐτοσκοποὺς καὶ στοὺς σκοποὺς ποὺ τὰ πρόσωπα θέτουν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους, γι' αὐτὸ ἡ ἡθικότητα θὰ παράγει τὴν εὐδαιμονία ὅλων, ποὺ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἐκπλήρωση τῶν σκοπῶν ποὺ οἱ ἄνθρωποι θέτουν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους.²⁶

26. Κατὰ τὸν Rawls, οἱ ἔννοιες τοῦ (κράτους τῶν σκοπῶν) καὶ τοῦ (ὑπατου ἀγαθοῦ) εἶναι ἐντελῶς ἐχωριστές: ἡ πρώτη εἶναι ἡ ἔννοια ἐνός ἡθικοῦ ιδεώδους πρὸς ἐπίτευξη, στὸ βαθμὸ ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπιτευθεῖ, ἐξολοκλήρου μὲ τις δικές μας πράξεις, ἐνῶ ἡ δευτέρα εἶναι ἡ ἰδέα συζεύξης τοῦ κατὰ πόσον εἴμαστε ἄξιοι (ἢ ἀνάξιοι) νὰ εἴμαστε εὐδαίμονες με τὴν εὐδαιμονία (ἢ τὴ δυστυχία) ποὺ μᾶς ἀναλογεῖ, μίᾳς συζεύξης ποὺ δὲν ἐπιτάσσεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἡθικὸ νόμο, καὶ μπορεῖ νὰ διασφαλιστεῖ μόνο ἀπὸ τὸν Θεό, ὅχι ἀπὸ τις πράξεις μας· βλ. J. Rawls, *δ.π.*, σσ. 309-17. Ἀναμφίβολα, ὁ Κάντ μιλάει ἐνῶστε γιὰ τὸ ὕπατο ἀγαθὸ ὡς ἐὰν αὐτὸ νὰ βασίζεται στὴν ἰδέα τῆς τιμῆς, ποὺ ἀπαιτεῖ τὴν ἀναλογικότητα ἀνάμεσα στὴν ἄξια (ἢ τὴν ἀπαξία) καὶ τὴν ἀνταμοιβή (ἢ τὴν τιμωρία). Ὡστόσο, ὁ Κάντ δὲν μιλάει πάντοτε γιὰ τὸ ὕπατο ἀγαθὸ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, καὶ ἐνῶστε μιλάει γιὰ τὸ ὕπατο ἀγαθὸ σὰν αὐτὸ νὰ προὔπτε αὐτομάτως ἀπὸ ἡθικῶς ὀρθῆς πράξεις, καὶ ἄρα ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυση ἐνός κράτους τῶν σκοπῶν, σὲ ιδεώδεις

Γιατὶ ὅμως, τώρα, θὰ πρέπει αὐτὴ ἡ ἐννόηση τοῦ σκοποῦ τῆς ἡθικότητας νὰ ὀδηγεῖ στὸ αἴτημα περὶ ὑπάρξεως Θεοῦ καὶ στὸ αἴτημα περὶ ἀθανασίας; Γιὰ τὸν ἀπλὸ λόγο ποὺ ὁ Κάντ δηλώνει ἀμέσως μετὰ τὸ χωρίο ποὺ μόλις παραθέσαμε: «αὐτὸ τὸ σύστημα αὐτανταμειβόμενης ἡθικότητας εἶναι μόνον μιὰ ἰδέα, ἡ πραγματοποιήσιμη τῆς ὁποίας βασίζεται στὸν ὄρο νὰ πράττει κανεὶς ὡς ἔστι πρέπει» (Α810/Β838 ~ ἔλλ. ἐκδ., [τ. 3], σσ. 442-43). Σαφῶς ὅμως δὲν πρόκειται ὅλοι πάντοτε ὡς ἐπιτάσσει, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀπαλλάσσει κανέναν ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση νὰ εἶναι ἡθικός. Τὸ ἐπιχειρημα λουπὸν τοῦ Κάντ συνίσταται, πρῶτον, στὸ ὅτι εἶναι ὀρθολογικὸ νὰ ἐπιδιώκουμε ἕνα σκοπὸ μόνον ἂν ἔχουμε καλὸ λόγο γιὰ νὰ πιστεύουμε πῶς ὁ σκοπὸς εἶναι δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθεῖ· ὅτι ὁ σκοπὸς ποὺ ἐπιβάλλει ἡ ἡθικότητα προφανῶς δὲν εἶναι πάντοτε πραγματοποιήσιμος· στὸν φυσικὸ κόσμο, ὅπου δὲν ἔχει θέση ὅστε ὁ Θεὸς οὔτε ἡ ἀθανασία, καὶ αὐτὸ ἐπειδὴ οἱ ἄλλοι ἀλλὰ καὶ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἔχουμε στρεβλές κλίσεις· ὡς ἐκ τούτου, πρέπει νὰ θέσουμε ὡς αἴτημα ὅτι ὑπάρχει ἕνας τρόπος-τινὰ (ἀφύσικος) κόσμος, πέρα ἀπὸ τὸ χρονικὸ πλαίσιο τῆς κοινῆς ὑπαρξεως, ποὺ τὸν κυβερνᾷ ἕνας

συνθηκῆς· βλ., ἰδίως, ΘΟΑ 6:4-6 καὶ «ΘΠ» 8:279-80. Κάτι τέτοιο ἔχει νόημα ἂν τὸ κράτος τῶν σκοπῶν θεωρεῖται ὅτι περιλαμβάνει τὴν ἀπαίτηση νὰ πράξῃ καὶ πραγματοποιηθῇ εἰδικῶν σκοπῶν, ὅσο αὐτὸ εἶναι δυνατὸν καὶ λογικῶς· συνεπὲς μὲ τὸ νὰ ἀντιμετωπίζονται ὅλοι ὡς αὐτοσκοποὶ, καὶ ἂν ἡ εὐδαιμονία εἶναι ἀπλῶς τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πραγμάτωσης τῶν σκοπῶν. Ὁ Rawls ἴσως δὲν τὸ διέκρινε αὐτὸ ἐπειδὴ δὲν στάθμισε σωστὰ τὴν προαγωγή τῶν εἰδικῶν σκοπῶν ὡς μέρος ὅσων ἐπιτάσσει τὸ κράτος τῶν σκοπῶν. Εἶναι λοιπὸν καλύτερο νὰ διακρίνουμε μεταξὺ τους δύο τρόπους ἐνόησης τοῦ ὕπατου ἀγαθοῦ: μιὰ «ἐκκοσμηκευμένη» ἐνόηση, κατὰ τὴν ὁποία τὸ ὕπατο ἀγαθὸ εἶναι ὅ,τι θὰ προέκυπτε ἀπὸ τὴν πραγμάτωση τοῦ κράτους τῶν σκοπῶν, καὶ μιὰ ἄλλη «θηρησκευτικὴ» ἐνόηση περὶ θείας ἀνταμοιβῆς, ἢ ὡς ἀπόκριση στὸ ἂν κάποιος ἀξίξει ἢ δὲν ἀξίξει νὰ εἶναι εὐδαίμων. Βλ. μιὰ παρόμοια διάκριση στὸν Andrews Reath, "Two Conceptions of the Highest Good in Kant": *Journal of the History of Philosophy* 26 (1988), σσ. 593-619. Ὁ Beck διακρίνει συναφῶς τὴ «μέγιστη» ἐνόηση τοῦ ὕπατου ἀγαθοῦ, ποὺ ἐπιτάσσει νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ μέγιστη εὐδαιμονία συμπληρωματικὰ πρὸς τὴν μεγιστοποίηση τῆς ἀρετῆς, καὶ τὴ «δικαίχῃ» ἐνόηση, ποὺ ἐπιτάσσει τὴν ἀναλογικότητα ἀνάμεσα στὴν εὐδαιμονία καὶ στὸ κατὰ πόσον ἀξίξει κανεὶς νὰ εἶναι εὐδαίμων, καὶ μπορεῖ νὰ μὴν ἐπιτάσσει τὴ μεγιστοποίηση τῆς εὐδαιμονίας χωρὶς μεγιστοποίηση τῆς ἀρετῆς· βλ., *Id.*, *A Commentary*, *δ.π.*, σσ. 268-69.

πάνσοφος, πανάγαθος και παντοδύναμος Θεός, όπου το ιδεώδες αποτέλεσμα τῆς ἠθικότητας θὰ πραγματοποιηθεῖ. Εἰδικότερα, ὁ Θεός ἀποδεικνύεται ὡς τὸ «ὑπακοή» τῆς ἀγαθότητος, ἀπὸ τὸ ὅποιο παράγεται τὸ «ὑπακοή» τῆς εὐδαιμονίας ὅλων ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἠθικότητας ὅλων:

‘Ονομάζω τὴν ἰδέα ἐνὸς τέτοιου νοῦ, στὸν ὅποιο ἡ ἠθικὴς τελειότητα βούληση, συνδυασμένη μετὰ τὴν ὑψιστὴ μακαριότητα, εἶναι ἡ αἰτία καθε εὐδαιμονίας στὸν κόσμον, στὸ βασιλεῖο τοῦ ὑπάρχει σὲ ἀκριβέστατη ἀναλογία μετὰ τὴν ἠθικότητα (ὡς ἀξιοσύνη) καὶ εἶναι κανεὶς εὐδαίμων, τὸ ιδεώδες τοῦ ὑπακοή ἀγαθῶν. Ἔτσι, μόνο στὸ ιδεώδες τοῦ ὑπακοή ἀγαθῶν ἠθικῶς ἀναγκαῖα σύνδεση καὶ γὰρ νὰ βρεῖ τὸ ἔρεισμα γιὰ τὴν πρακτικῶς ἀναγκαῖα σύνδεση καὶ τῶν δύο στοιχείων τοῦ ὑπακοή ἀγαθῶν, ἐννοῶ ἐνὸς νοητοῦ, δηλαδὴ ἡθικῶς κόσμου. Ἐφόσον, τώρα, πρέπει καταναγκάζει νὰ ἀναπαριστοῦμε τὸν ἐαυτὸ μας ὡς μέρος ἐνὸς τέτοιου κόσμου, παρὸς οἱ αἰσθήσεις δὲν μᾶς φανερώνουν τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο ἓνα κόσμο φαινομένων, πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ ἠθικὸς κόσμος εἶναι συνέπεια τῆς διαγωγῆς μας στὸν αἰσθητὸ κόσμον. Καί, ἀφοῦ ὁ αἰσθητὸς κόσμος δὲν προσφέρει τέτοια σύνδεση σὲ μᾶς, πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ ἠθικὸς κόσμος εἶναι ἓνας μελλοντικὸς κόσμος. Ἔτσι, ὁ Θεὸς καὶ μὴ μὲλλοντα ζῶντες εἶναι οἱ δύο προϋποθέσεις τοῦ δὲν πρέπει νὰ χωρίζονται ἀπὸ τὴν υποχρέωση τοῦ ἀγαθῶν Λόγου μᾶς ἐπιτάσσει σύμφωνα μετὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἴδιου τοῦ Λόγου. (A810-11/B838-39 ~ ἔλλ. ἐκδ., [τ. 3], σσ. 443-44)

Δοθέντος ὅτι (1) δὲν βρισκόμαστε ἐν ἠθικότητι παράγει ἀναπόφευκτα τὴν εὐδαιμονία ὅλων σὲ τούτο τὸν κόσμον, (2) ἡ ἠθικότητα ὅμως ἐπιτάσσει, ἔστω καὶ ἔμμεσα, τὴν εὐδαιμονία ὅλων, καὶ (3), ὅπως εἴδαμε προηγουμένως, ἀκόμη καὶ ἡ ἠθικότητα δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς πείθει ὅτι ὁ φεῖλομε νὰ ἐπιδιώκουμε ἓνα σκοπὸ τοῦ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθεῖ, πρέπει νὰ πιστεύουμε ὅτι ἡ ἠθικότητα θὰ παράγει εὐδαιμονία σὲ ἓνα ἄλλο κόσμον. Καί, ἀφοῦ ἡ ὑπακοή τοῦ ἄλλου κόσμου, μὴ μὲ τὴν σύζευξή εὐδαιμονίας καὶ ἠθικῆς, εἶναι, βεβαίως, κάτι ποὺ ὑπερβαίνει τὴν αἰσθήσεις μας, πρέπει νὰ πιστεύουμε ὅτι τὸ ἔρεισμα τῆς βρισκόμεναι σὲ ἓνα νοῦ ποὺ συνδυάζει «τὴν ἠθικὴς τελειότητα βούληση» μετὰ τὴν «ὑψιστὴ μακαριότητα».

‘Ο Κάντ, τουλάχιστον στὰ δημοσιευμένα ἔργα του, ποτε δὲν ἀφίσταται ἀπὸ τῆς σκέψης πὼς πρέπει νὰ θέτουμε ὡς αἴτημα ὅτι ὑπάρ-

χει Θεός, μετὰ ὅλες τὶς ιδιότητες, καὶ μόνον μὲ αὐτές, ὅσες εἶναι ἀναγκαῖες προκειμένου νὰ διαφαλιστεῖ ὅτι τὸ ιδεώδες τῆς ἠθικότητας μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ.²⁷ Τονίζει πὼς μπορούμε νὰ ἀποδείξουμε στὸ Θεὸ ὡς ιδιότητες τὴν παντοδυναμία, τὴν παντογνωσία καὶ τὴν πανταχοῦ παρούσα, μόνον ὅτι οἱ ιδιότητες αὐτές εἶναι ἀναγκαῖες, προκειμένου ὁ Θεὸς νὰ διαδραματίζει τὸ ρόλο τοῦ ὡς ἐγγυητῆ τῆς δυνατότητας τοῦ ὑπακοή ἀγαθῶν. Τονίζει ἐπίσης, καὶ στὴν τρεῖς Κριτικῆς, ὅτι δὲν ἔχουμε ἔρεισμα γιὰ νὰ ἀποδείξουμε στὸ Θεὸ ἄλλες ιδιότητες (KKK A814/B842-43· KPLA 5:138-39· KKA §86, 5:444). Γι’ αὐτὸ ὁ Κάντ θεωρεῖ πὼς ἡ μόνη ὀρθολογικὴ θεολογία εἶναι ὅ,τι ὀνομάζει «ἠθικὴ θεολογία», ὁ καθορισμὸς τῆς φύσης τοῦ Θεοῦ μετὰ βία μόνον ἠθικῶς θεωρήσεις. ‘Ο Κάντ τονίζει ἀκόμη πὼς, μολονότι τὸ αἴτημα περὶ ὑπάρξεως Θεοῦ ἔχει τὴν ἴδια λογικὴ καὶ γραμματικὴ—τουτέστιν θεωρητικὴ—μορφή μετὰ τῆς βεβαίωσης περὶ ὑπάρξεως οὐδὲν ἴσοι ἀντικειμένου, ὁ ἴδιος δὲν ἔχει εἰσφέρει θεωρητικὸ ἐπιχειρηματικὸ ἢ σὲ ἀριστοφάνη (ἄλλωστε τὴ δυνατότητα τέτοιου ἐπιχειρηματικὸς τὴν ἔχει ἤδη ἀπορρίψει στὴν «ὑπερβατολογικὴ Διαλεκτικὴ» τῆς πρώτης Κριτικῆς): ἓνα αἴτημα τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, γράφει, εἶναι (μὴ θεωρητικὴ) ἀπὸ τὴν πρόταση {Satz}, ἃν καὶ ἀναπόδευκτὴ ὡς τέτοια, εἴμῃ μόνον (ἐφόσον εἶναι ἄρηκτα συνδεμένη μετὰ ἓνα ἀριστοφάνη ἔγκυρο πρακτικὸ νόμον) (KPLA 5:122 ~ ἔλλ. ἐκδ., σ. 180). ‘Ο Κάντ προσπαθεῖ διὰ μακρῶν νὰ χαρακτηρίσει τὴν ἄλλαν πρακτικὴν παρὰ θεωρητικὴν βία γιὰ τὴν βεβαίωση τῶν αἰτημάτων. Στὴν πρώτη Κριτικῆ, διακρίνει τὴ θεωρητικὴ γνῶμη, ποὺ εἶναι τῆς ἴδιας κλίμακας μετὰ τὴ γνῶση, ἀλλὰ ἔχει ἀτελὴ τεκμηρίωση, ἀπὸ τὴν πρακτικὴν πεποιθῆση ἢ πείθει (Glaube), ποὺ δὲν ἔχει διόλου θεωρητικὴν βία, ἀλλὰ πρέπει νὰ γίνεται δεκτὴ γιὰ τελείως διαφορετικὸς λόγους (KKK A820-31/B848-59). ‘Ο Κάντ τελειώνει τὸ σχετικὸ ἐπιχειρηματικὸν τοῦ λέγοντας:

27. Βλ. ὁ.π., σ. 277. Ὅστόσο, ὅπως θὰ δοῦμε σὲ λίγο, στὰ τελευταῖα χειρογράφα τοῦ Κάντ συχνὰ ἐπιμένει πὼς, ἐνὸς πρέπει νὰ σχηματίσουμε τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ, δὲν ἔχουμε λόγο νὰ πιστεύουμε ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ὑπόστασις ποὺ ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ τὴν ἰδέαν μας γι’ αὐτόν. Βλ. σκετ. τὸ Κεφ. 11 στὸ βιβλίον μου Kant's System of Nature and Freedom: Selected Essays (Oxford: Clarendon Press, 2005).

ο Θεός «δεν είναι μια κοσμική ψυχή στη φύση, αλλά [...] μια προσωπική αρχή του ανθρώπινου Λόγου» (OP 21:19) και ότι «Η έννοια αναφορικά με ένα τέτοιο όν δεν είναι έννοια υπόστασης — δηλαδή ενός όντος που υπάρχει ανεξάρτητα από τη σκέψη μου —, αλλά η ιδέα (δημιουργία δική μας, ένα αντικείμενο σκέψης, *ens ratiouis* ["όν του Λόγου"])» (21:37). «Όπως όμως και αν το χαρακτηρίζει, το μήνυμα του Κάντ παραμένει το ίδιο: κατά κάποιον τρόπο, πρέπει να συνδυάσουμε την παραδοχή ότι δεν μπορεί να υπάρξει θεωρητική απόδειξη περί τής υπάρξεως Θεού, με πίστη στο Θεό ικανή να μᾶς διαβεβαιώσει ότι ο σκοπός που ή ήθικότητα μᾶς επιτάσσει είναι εφικτός.²⁸

Ωστόσο, η δέσμευση του Κάντ υπέρ του αιτήματος τής ἀθανασίας δεν είναι και τόσο ἀταλάντευτη. Στην πρώτη Κριτική, υπέρχει ένα ἄμεσο πρόβλημα σέ σχέση με τὸ ἐπιχειρήμα του ἀναφορικά με τὴν ἀθανασία: ἀν ἡ ήθικότητα ἐπιτάσσει τὴν εὐδαιμονία, ἐπειδὴ ἐπιτάσσει τὴν προαγωγή τῶν σκοπῶν που πραγματικά θέτουμε στὸν ἑαυτό μας, θὰ πρόκειται γιὰ τὸ εἶδος σκοπῶν που θέτουμε στὸν ἑαυτό μας ὅσο ζοῦμε — ὄχι κάποιοι ἄγνωστοι σκοποί, που θὰ μπορούσαν νὰ πραγματοποιηθῶν μόνον σέ ἕναν ἄγνωστο κόσμο. Ἐνῶ, λοιπόν, κάποια ἄγνωστη εὐδαιμονία, που θὰ μπορούσε νὰ δωρίζεται σέ μιὰ μέλλουσα ζωή, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἕνα ἐξωτερικὸ ἀντιστάθμισμα γιὰ τὸ ὅτι δὲν κατορθώσαμε νὰ κατακτήσουμε τὴν εὐδαιμονία ὅσο ζούσαμε, αὐτὴ δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ εὐδαιμονία τὴν ὁποία ὑπόσχεται ἡ κατὰ τὸν Κάντ «αὐταμειβόμενη» ήθικότητα.²⁹ Γι' αὐτὸν ἴσως τὸ λόγο, ὁ Κάντ ἐρμηνεύει πολὺ διαφορετικὰ τὸ αἴτημα περὶ ἀθανασίας στὴ δεύτερη Κριτική, ὅπου υποστηρίζει ὅτι ἡ ἀθανασία εἶναι ἀναγκαία, ὄχι γιὰ νὰ κατακτήσουμε τὴν εὐδαιμονία, ἀλλὰ γιὰ νὰ σημειώνουμε «ἀτελεύτητη πρόοδο» πρὸς «τὴν πλήρη συμμόρφωση τῶν προδιαθέσεων με τὸν ήθικὸ νόμο),

28. Γιὰ περαιτέρω συζήτηση σχετικὰ με τὸ τί σημαίνει ὁ ὅρος «αἴτημα» τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ Λόγου βλ. L.W. Beck, *ὁ.π.*, σσ. 245-58, 260-65. P. Guyer, "From a Practical Point of View": "Id., *Kant on Freedom, Law, and Happiness* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), σσ. 333-71. "Id., "Kant's Deductions of the Principles of Right": Mark Timmons [ἐπιμ.], *Kant's Metaphysics of Morals: Interpretive Essays* (Oxford: Oxford University Press, 2002), σσ. 24-64 ~ P. Guyer, *Kant's System of Nature and Freedom*, ὁ.π., σσ. 198-242: 208-17.

29. Βλ., ἐπίσης, L.W. Beck, *ὁ.π.*, σσ. 271.

«δὲν πρέπει νὰν νὰ λέω [ὅτι] "Ἐἶναι ήθικῶς βέβαιο ὅτι ὑπάρχει Θεός κλπ.", ἀλλὰ [ὅτι] "Ἐἶναι ήθικῶς βέβαιο;"» (A829/B857 ~ ἔλλ. ἐκδ., [τ. 3], σ. 457). Στὴ δεύτερη Κριτική, ὁ Κάντ ἐξηγεῖ πὼς τὰ αἰτήματα τοῦ πρακτικοῦ Λόγου δὲν μπορούν νὰ ἀντιφάσκουν πρὸς τὸν θεωρητικὸ Λόγο, ὥστόσο δὲν εἶναι «ἐνοράσεις του, ἀλλὰ ἐπεκτάσεις τῆς χρήσης του ἀπὸ μιὰν ἄλλη —ἐν προκειμένῳ, πρακτικῆ— προοπτικῆ» (KPA 5:124). Στὴν τρίτη Κριτική, ὡς ἔδν νὰ ήθελε νὰ τονίσει τὴ διαφορά ἀνάμεσα στὴ θεωρητικὴ γνώση καὶ στὴν πρακτικὴ διατύπωση αἰτημάτων γιὰ ὄσους ἀναγνώστες δὲν εἶχαν κατανόησι τὸ μήνυμα, ὁ Κάντ δηλώνει ἔκνευο τῆ θεωρία σχετικὰ μετὰ πρακτικὰ αἰτήματα στὸ πλαίσιο μιᾶς θεωρίας ὅπου γίνετα διάκριση ἀνάμεσα σέ ἀπλῶς «ἀναστοχαστικῆ» καὶ σέ «καθοριστικῆ» κρίση, που παρέχει ρυθμιστικὰ μόνον ιδεώδη καὶ ὄχι συστατικὲς ἀρχές τῆς γνώσης. Κάνει ἐπίσης τὴν ἀκόλουθη ἀπλή δήλωση:

Αὐτὸ τὸ ήθικὸ ἐπιχειρήμα δὲν ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ δώσει μιὰν ἀντικειμενικὴς ἔγκυρη ἀπόδειξη περὶ υπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ὅτε νὰ ἀποδείξει σέ ὅποιον ἀμφιβάλει ὅτι ὑπάρχει Θεός. Ἄντ' αὐτοῦ, ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ ἀποδείξει ὅτι, προκειμένου ἡ ήθικὴ σκέψη του νὰ εἶναι συνεπής, πρέπει νὰ περιλάβει τὴν ἀποδοχὴ τῆς πρότασης αὐτῆς στοὺς γνώμονες τοῦ πρακτικοῦ Λόγου του. Αὐτὸ [τὸ ἐπιχειρήμα] ἐπίσης δὲν δηλώνει ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο νὰ δεχτοῦμε τὴν εὐδαιμονία ὅλων τῶν ἔλλογων ὄντων στὸ κόσμο σύμφωνα με τὴν ήθικότητά τους, ἀλλὰ ὅτι [ἡ εὐδαιμονία] εἶναι ἀναγκαία μέσῳ τῆς ήθικότητάς τους. Πρόκειται, ἐπομένως, γιὰ ὑποκειμενικὸ ἐπιχειρήμα, ἐπαφκὲς γιὰ ήθικὰ ὄντα. (KKA §87, 4:450-51 σημ. ~ ἔλλ. ἐκδ., σ. 413)

Σὲ προσχέδια δοκιμίου ἀναφορικά με τὸ ἐρώτημα τῆς Ἀναδημίας τοῦ Βερολίνου *Ποιὲς εἶναι οἱ Ἰσραγματικὲς Πιρόδοι τῆς Μεταφυσικῆς ἀπὸ τὸν Καρὸ τοῦ Leibniz καὶ τοῦ Wolff*;, που ἔγραψε λίγα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν τρίτη Κριτική (ἀλλὰ δὲν τὸ υπέβαλε ὅτε τὸ δημοσίευσε), ὁ Κάντ εἰσήγαγε τὴν ιδέα τοῦ «πρακτικοῦ-δογματικοῦ» ἀντὶ τοῦ «θεωρητικοῦ-δογματικοῦ», στὴν προσπάθειά του νὰ χαρακτηρίσει τὸ καθεστὼς τῶν αἰτημάτων (PMM 20:273 & 293). Τέλος, στὸ λεγόμενο *Opus Postumum*, δηλαδή στὶς ἡμιτελεῖς σημειώσεις του γιὰ τὴν τελευταία ἀναδιατύπωση τῆς ὑπερβατολογικῆς φιλοσοφίας του, ὁ Κάντ ἐπανειλημμένα ἐκφράζει ιδέες ὅπως ὅτι

δηλαδή προς την ἀρετή ἢ τὴν ἀξιότιτα γὰρ εὐδαιμονία (ΚΠΛ 5:122). (Καὶ μάλιστα ὁ Κἄντ προσαρμύζει τὴν ἐρμηγεία του σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο τοῦ Θεοῦ, ποὺ δὲν θεωρεῖται πλέον ὡς τὸ θεμέλιο ἐνὸς μέλλουσος κόσμου, ἀλλὰ ὡς δημιουργὸς τῆς φύσεως, ποὺ διασφαλίζει ὅτι οἱ φυσικοὶ νόμοι εἶναι λογικῶς συνεπεῖς μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ πραγματοποιεῖ ἡ εὐδαιμονία μέσα στὴ φύση βλ. 5:124-25.) Στὴ συνέχεια ὅμως, ἀκόμη καὶ τὸ μεταγενέστερο ἐπιχείρημα καθίσταται προβληματικὸ, ἐπειδὴ, ὅπως εἶδαμε πρωτύτερα, ὁ Κἄντ ὑποστηρίζει, στὴ *Θρησκεία*, ὅτι ἡ ριζικὴ ἐλευθερία τῶν ἀνθρώπων συνεπάγεται τὴν πλήρη ἠθικὴ μεταστροφή — ἂν καὶ ὄχι τὴν ἐκρίζωση ὅλων τῶν φυσικῶν πειρασμῶν πρὸς τὸ κακό — καὶ θε *χρονικὴ* στιγμή. Δὲν χρειάζεται, λοιπόν, νὰ τεθεῖ, τελικὰ, ὡς αἴτημα μιὰ μέλλουσα ζωὴ γὰρ νὰ διασφαλιστεῖ ἡ δυνατότητα τῆς ἠθικῆς μεταστροφῆς.³⁰ Δὲν φαίνεται ὡς ἐκ τούτου νὰ ὑπάρχει καλὸ ἔρεισμα γὰρ τὸ αἴτημα περὶ ἀθανασίας, καί, πράγματι, μὲ τὴν ἐξάφρευση μερικῶν τυποποιημένων ἀναφορῶν στὴν ἀθανασία ὡς μέρος τῆς τριάδας «ἐλευθερία, Θεός, ἀθανασία», τὸ αἴτημα αὐτὸ βαθμιαία παύει νὰ ἐμφανίζεται, ὅταν ὁ Κἄντ ἐκθέσει τὴ θεωρία περὶ τῶν πρακτικῶν αἰτημάτων μετὰ ἀπὸ τὴ δευτέρη *Κριτικὴ*. Στὴν τρίτη *Κριτικὴ*, π.χ., τονίζει μόνον ὅτι πρέπει νὰ θέσουμε ὡς αἴτημα «ἕνα ἠθικὸ ὄν ὡς δημιουργὸ τοῦ κόσμου», ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι ὀρθολογικὸ γὰρ μᾶς (νὰ προσπαθοῦμε) νὰ κατορθώσουμε ὅ,τι ἡ ἠθικότητα «μᾶς δεσμεύει νὰ ἐπιδιώκουμε» — ἐν προκειμένῳ, «τὸ ὑψιστο μέσω τῆς ἐλευθερίας δυνατὸ ἄγαθὸ στὸν κόσμον» (ΚΚΑ §88, 5:455· §87, 5:450 ~ ἔλλ. ἐκδ.,

30. Βλ. ὁ.π., σσ. 269-70. Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι στὴ *Θρησκεία* ὁ Κἄντ συνοδεύει τὸν ἰσχυρισμὸ του πὼς ἡ νοομένη πλήρης μεταστροφή τῆς βούλησος ἀπὸ τὸ κακὸ στὸ ἀγαθὸ εἶναι πάντοτε δυνατὴ μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι τὰ φαινόμενα ἀποτελέσματα μιᾶς τέτοιας μεταστροφῆς θὰ εἶναι πάντοτε βαθμιαῖα, καὶ ὡς ἐκ τούτου τὸ κατὰ πόσον ἡ μεταστροφή εἶναι πλήρης θὰ εἰσὶναι κατὰ πόσον ὁ Θεὸς θὰ γνωρίζει, ἐνῶ γὰρ κάθε θνητὸ, ἀκόμη καὶ γὰρ τὸν ἑαυτὸ μᾶς, αὐτὸ θὰ παραμένει ἄγνωστο (ΘΑ 6:74-5).³¹ Ἐξ αὐτοῦ ὅμως δὲν παράγεται ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἀθανασίας, ἀφοῦ δὲν εἶναι ἠθικῶς ἀναγκαῖο νὰ γνωρίζουν οἱ θνητοὶ τὸ ἂν καὶ κατὰ πόσον ἔχουν ἐπιτύχει τὴν ἠθικὴ μεταστροφή ἢ ἔχουν κατακτήσει τὴν ἀξιότητα γὰρ εὐδαιμονία, καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁ Κἄντ ποὺθενδὲ ἀλλοῦ δὲν ἀφήνει νὰ ἐνοσηθεῖ ὅτι ἐπιχειρηματολογεῖ ὑπὲρ μιᾶς φαινομένης ἀθανασίας.

σσ. 418 καὶ 412). Τὸ ἀντικείμενο τῆς ἠθικότητας, ὅπως καθιστᾶ σαφές ἐδῶ ὁ Κἄντ, εἶναι κάτι ποὺ πρέπει νὰ πιστεύουμε ὅτι μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ (ἐντὸς τοῦ κόσμου), ὄχι κάπου ἄλλου.

Κατὰ τῆς ἐρμηγείας τοῦ Κἄντ ἀναφορικὰ μὲ τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ καὶ τὰ πρακτικὰ αἰτήματα διατυπώθηκε ἀμέσως ἡ ἔνστασις ὅτι, ἐπιμένοντας πὼς ἡ ἀρετὴ πρέπει νὰ ἀνταμειβεται μὲ τὴν εὐδαιμονία, καθιστοῦσε τὴν ὑπόσχεση εὐδαιμονίας μέρος τῶν κινήτρων ποὺ ὠθοῦν τοὺς ἀνθρώπους νὰ εἶναι ἐνῆργοι, καὶ ὑπονόμει κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν καθαρότητα τῶν ἠθικῶν κινήτρων ποὺ τόσο ἐπιμονα εἶχε τονίσει στὴ *Θεμελίωση*. Σὲ ἕνα σημαντικὸ δοκίμιο τοῦ 1793, μὲ τίτλο «Περὶ τοῦ Κοινοῦ Ἀποφθέγματος: Αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι Ὁρθὸ στὴ Θεωρία, ἀλλὰ δὲν ἰσχύει στὴν Πράξη», ὁ Κἄντ κἀτέρριψε αὐτὴ τὴν κριτικὴ τονίζοντας τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ κίνητρο ἢ τὸ «ἐλατήριο» τῆς πράξης καὶ στὸ ἀντικείμενο τῆς ἠθικότητας. Ὑποστηρίζει ἐκεῖ πὼς ὁ ἴδιος διόλου δὲν ἀφίσταται ἀπὸ τὴν «τὴν ἔννοια τοῦ καθήκοντος στὴν πλήρη καθαρότητα τῆς» («ΘΠ» 8:286 ~ ἔλλ. ἐκδ., σ. 124), δηλαδή ἀπὸ τὸν αὐστηρὸ ἰσχυρισμὸ του ὅτι τὸ κίνητρο τῆς ἠθικότητας δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴν ἐπιθυμία ἐνὸς ἀτόμου γὰρ τὴν εὐδαιμονία. Ἀντίθετα, τὸ ἐπιχείρημά του εἶναι πὼς ἡ ἴδια ἡ ἠθικότητα μᾶς ὑπαγορεύει (νὰ προσπαθοῦμε ὅσο μποροῦμε νὰ πραγματοποιήσουμε [...]) τὴν καθαρὴ εὐδαιμονία σὲ συνδυασμὸ καὶ σὲ συμμόρφωση μὲ τὴν καθαρὴ τερη ἠθικότητα σὲ ὀλόκληρο τὸν κόσμον» (8:279 ~ ἔλλ. ἐκδ., σ. 116), καὶ ὅτι, ἂν ἕνα άτομο δὲν ἔχει λόγο νὰ πιστεῦει ὅτι ὁ σκοπὸς αὐτὸς εἶναι ἐφικτός, τότε δὲν θὰ εἶναι ὀρθολογικὸ νὰ προσπαθεῖ νὰ τὸν πραγματοποιήσει. Ἔτσι, ἐνῶ τὸ κίνητρο ἐνὸς ἀτόμου νὰ εἶναι ἠθικὸ δὲν εἶναι ἡ ἐπιθυμία γὰρ τὴν εὐδαιμονία του, τὸ κίνητρο αὐτὸ θὰ ἐξασθενῶσε ἢ θὰ ὑπονομευόταν ἀπὸ τὴν ἰδέα πὼς ὅ,τι ἐπιτάσσει ἡ ἠθικότητα δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιεῖ. Ἐπ' αὐτοῦ ὁ Κἄντ φαίνεται νὰ ἔχει ἀπόλυτο δίκιο.

Ἐπομένως, τὸ ἐπιχείρημά του ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀνοιχτὸ στὸ ἴδιο εἶδος ἐρωτήματος ποὺ ἀνέκυψε ἐδῶ στὸ τέλος τοῦ προηγούμενου ὑποκεφαλαίου — ἐν προκειμένῳ, στὸ ἐρώτημα: Ἀπαιτεῖ ἄραγε ἡ ὀρθολογικότητα ἐγγύηση ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ πραγματοποιεῖ ἕνας σκοπὸς ποὺ ὀρθολογικὰ θὰ ἐπιδιώκαμε, ἢ ἀπαιτεῖ μονάχα νὰ μὴν ὑπάρχει λόγος γὰρ νὰ πιστεύουμε πὼς ὁ στόχος εἶναι ἀνεπιτεύχτος; Τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Κἄντ πὼς πρέπει νὰ πιστεύουμε ὅτι ὄντως

υπάρχει Θεός, προκειμένου να είμαστε βέβαιοι για τή δυνατότητα του ύπατου αγαθού (ΚΠΛ 5:126) σαφώς συνδέεται με τήν πρώτη έννοση τής ὀρθολογικότητας. Καί πάλι ὁμως, μπορεί να είναι ἔντελως ὀρθολογικό νά ἐπιδιώκουμε ἕναν σκοπό, ἐφόσον ἔχουμε καλό λόγο για νά πιστεύουμε πώς ἡ πραγμάτωση του δέν εἶναι ἀδύνατη, ιδιαίτερα ὅταν ὁ σκοπός είναι σημαντικός — καί τί θά ἦταν πῶς σημαντικό ἀπό τὸ νά προσπαθοῦμε νά ἐπιτύχουμε τὸ ἀντικείμενο ἢ τὸν τελικό σκοπὸ τῆς ἠθικότητας ὡς ὅλον; Καί, ἂν τὸ μόνο ποῦ ἐπιτάσσει ἡ ὀρθολογικότητα τῆς προσταθειας νά εἴμαστε ἠθικοί εἶναι τὸ νά μὴ γνωρίζουμε πώς εἶναι ἀδύνατον νά ἐπιτύχουμε τὸ στόχο τὸν ὁποῖο ἐπιτάσσει, τότε μοιάζει νά ἀρκεῖ ἡ ἐμπειρική γνώση μας σχετικά με τή φύση — ἐπειδὴ, ἀκόμη καί ἂν ἡ παρατήρηση τῆς φύσης ὑποβάλλει τήν ἰδέα πὼς ἡ ἐξάπλωση τῆς ἀρετῆς δέν συνοδεύεται καί ἀπὸ ἐξίσου μεγάλη ἐξάπλωση τῆς εὐδαιμονίας, αὐτὸ δέν μπορεί νά συνεπάγεται πὼς εἶναι ἀδύνατον νά συνοδεύει τήν ἀρετὴ ἡ εὐδαιμονία, καθόσον τὰ ἐμπειρικά τεκμήρια, ὅσο πολλά καί ἂν εἶναι, δέν συνεπάγονται τὸ ἀναγκαῖον, οὔτε ὁμως καί τὸ ἀδύνατον (ποῦ εἶναι λογικῶς ἰσοδύναμο με τήν ἀναγκαία ἀνυπαρξία). Πράγματι, ἀκόμη καί ἂν ἤθελε κανεὶς νά εἰσαγάγει τὸ Θεὸ στήν εἰκόνα, καί νά δεχτεῖ, ὅπως ὁ Κάντ, ὅτι μόνον ἡ ὑπαρξὴ Θεοῦ θά μπορούσε νά εἶναι ἐπαρκῆς ἐξήγηση γιὰ τήν πραγμάτωση τοῦ ὕπατου αγαθού, δέν μοιάζει ἀναγκαῖο νά τεθεῖ ἕνα εἰδικὸ πρακτικὸ αἴτημα περὶ τῆς ὑπαρξεως Θεοῦ. Γιατί, ἂν ὁ Κάντ κατόρθωσε νά δείξει ὅτι δέν μπορεί νά ὑπάρξει θεωρητικὴ ἀπόδειξη περὶ ὑπαρξεως Θεοῦ, τότε ἔχει ἐπίσης δείξει, ὅπως ὁ ἴδιος συχνα τονίζει, ὅτι δέν μπορεί νά ὑπάρξει θεωρητικὴ ἀνυπαρξία Θεοῦ (περὶ ἀνυπαρξίας Θεοῦ). Ἔτσι, ἀπὸ θεωρητικὴ σκοπιὰ, ἡ ὑπαρξὴ Θεοῦ παραμένει πάντοτε δύνατη, καί τὸ ἴδιο θά πρέπει τότε νά ἰσχύει γιὰ τὸ πραγματοῦσιμο —δηλαδή γιὰ τὴ δύνατον νά πραγματοποιηθῇ— τοῦ ὕπατου αγαθού.

Ἡ θέση τοῦ Κάντ ὅτι ἡ ἠθικὴ ἐπιταγὴ ἀναφορικὰ με τήν πραγμάτωση ἑνὸς κράτους σκοπῶν συνεπάγεται ἐπίσης ὅτι πρέπει νά προσπαθοῦμε νά πραγματοῦσουμε τὸ ὕπατο αγαθό, ὅσο αὐτὸ εἶναι δυνατὸν στὸν παρόντα κόσμιο, μοιάζει ἀπολύτως εὐλογη. Ἀλλὰ ὁ ἰσχυρισμός του ὅτι πρέπει νά θέτουμε ὡς αἴτημα τήν ἀθανασία μας προκειμένου νά προσπαθοῦμε ἐλλόγως νά ἐπιτύχουμε τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἀποδεικνύεται χωρίς λογικὴ συνοχή, καί τὸ ἐπιχειρημὰ του ὅτι πρέ-

πει νά πιστεύουμε ὅτι ὑπάρχει Θεὸς γιὰ νά ἐπιδιώκουμε τὸν ἐνλόγω σκοπὸ ἐξαρτάται ἀπὸ μιὰ πάρα πολὺ ἰσχυρὴ ἐρημνεία τῶν ὄρων τῆς ὀρθολογικότητας. Ὅπως πράγματι θά δοῦμε στὸ τελευταῖο Κεφάλαιο τοῦ βιβλίου, στοὺς στοχασμούς του περὶ ἱστορίας, ὁ Κάντ ὑποθέτει πὼς μπορούμε νά δοῦμε τήν ἀνθρώπινη ἱστορία ὡς τὸν τόπο τῆς ἠθικῆς προόδου χωρίς καμιά ἐπίκληση τῆς θεολογίας. Μοιάζει λοιπὸν σὰν νά μπορούμε νά δεχτοῦμε τὸ κανονιστικὸ περιεχόμενο τῆς καντιανῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας χωρὶς νά δεχτοῦμε τήν ἠθικὴ θεολογία τοῦ Κάντ. Ἄς συνεχίσουμε λοιπὸν τώρα τὴ συζήτηση σχετικά με τὸ κανονιστικὸ περιεχόμενο, ἐξετάζοντας ἕκ τοῦ σύνεγγυς αὐτὴ τὴ φορὰ τὸ σύστημα τοῦ Κάντ ἀναφορικὰ με τὰ ἠθικά καί τὰ πολιτικὰ καθήκοντα, γιὰ νά δοῦμε, μεταξὺ ἄλλων, πὼς αὐτὰ συμβάλλουν στήν πραγμάτωση τῆς ἀνθρώπινης αὐτονομίας.

ΣΥΝΟΨΗ

Ὁ σκοπὸς τοῦ Κάντ ποῦ ἦταν ἡ ἀπόδειξη τῆς ἰσχύος τοῦ ἠθικοῦ νόμου συνυψάνθηκε με τὸ μακροχρόνιο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης. Στὴ Θεμελίωση καί στήν Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου θεωροῦσε πὼς ἕνα ὄν με ἐλεύθερη βούληση θά δεσμεύεται κατανάγκην ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο («Θέση τοῦ Ἀλληλοκαθορισμοῦ»), ἀλλὰ ἀλλάξε γνώμη γιὰ τὸ τί θά ἔπρεπε νά κάνει με τὴ θέση αὐτή. Ἔτσι, στὴ Θεμελίωση προστάθηκε νά δώσει θεωρητικὴ ἀπόδειξη ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι κάτι πραγματικὸ, ἀπὸ ὅπου μπορούσε μετὰ νά παραχθεῖ λογικὰ ἡ δεσμευτικὴ δύναμη ποῦ ἔχει γιὰ μᾶς ὁ ἠθικός νόμος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὴ δεύτερη Κριτικὴ θεωροῦσε πὼς ἔχουμε ἀπλῶς συνείδηση τῆς δεσμευτικότητας τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ποῦ χαρακτηρίζεται ὡς «γεγονὸς τοῦ Λόγου», παραιτούμενος ἔτσι ἀπὸ κάθε ἀπόπειρα νά ἀποδείξει τὴν ἰσχὺ τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Θεωροῦσε ὁμως πὼς μπορούσε νά συναγάγει τὴν πραγματικότητα τῆς ἐλευθερίας μας ἀπὸ αὐτὴ τὴ συνείδηση μέσω τῆς ἀρχῆς «τὸ δέον συνεπάγεται [εἶναι] τὸ δύνασθαι». Ὡστόσο, ὅσο ὁ Κάντ πίστευε πὼς ἕνα ἐλεύθερο ὄν πράττει κατανάγκην σύμφωνα με τὸν ἠθικὸ νόμο, τοῦ ἦταν ἀδύνατον νά ἐξηγήσει τὴν ὀλοφάνερη δυνατότητα, ἢ μᾶλλον τὴν πραγματικότητά τοῦ ἀνθρώπινου κακοῦ. Γιὰ νά ξεφύγει ἀπὸ αὐτὴ τὴ δυσκολία, ὁ Κάντ ἀναθεώρησε

τὴν ἐννόηση τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας στὴ *Θρησκεία ἐντὸς τῶν Ὁρίων* τοῦ Λόγου καὶ *Μόνον*, ἐκλαμβάνοντάς τὴν ὡς τὴ δυνατότητα ποὺ ἔχουμε νὰ ἐπιλέγουμε νὰ ὑποτάσσουμε τὴ φιλαυτία στὸν ἠθικὸ νόμο ἢ τὸν ἠθικὸ νόμο στὴ φιλαυτία, καθιστώντας ἔτσι τὴ δυνατότητα ριζικοῦ κακοῦ ἀρρηκτο τιμῆμα τῆς ριζικῆς ἐλευθερίας, σύμφωνα ὅμως διασφαλίζοντας καὶ τὴ δυνατότητα ἠθικῆς μεταστροφῆς. Ἐχοντας ἐδραιώσει τὴ δυνατότητα τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας νὰ προσταθεῖ νὰ πραγματοποιῶσει τὸ ὑπακο ἀγαθὸ ὡς τὸ ἀντικείμενο τῆς ἠθικότητας, ὁ Κάντ μπορούσε στὴ συνέχεια νὰ υποστηρίξει πῶς μπορούμε ἐλλόγως νὰ πιστεύουμε στὴν ὑπαρξὴ ἀθανασίας καὶ στὴν ὑπαρξὴ Θεοῦ, ὡς περαιτέρω ὄρους δυνατότητας τοῦ ὑπακο ἀγαθοῦ. Ὡστόσο, τὰ σχετικά ἐπιχειρήματα πάζουν ἀπὸ ἀρκετὰ προβλήματα, καὶ τὸ βαθύτερο ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ὅτι ἡ ἀπλή *δυνατότητα* τοῦ (ὑπακο παράγωγο ἀγαθοῦ) μπορεῖ νὰ μὴν ἐπιτάσσει τὴν ἐν *εργεία ὑπαρκξή* τοῦ (πρωταρχικοῦ ὑπακο ἀγαθοῦ), δηλαδὴ τοῦ Θεοῦ.

ΠΡΟΣ ΜΕΛΕΤΗ

Στις γενικές σχετικὰ μὲ τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ ποὺ προτείνουμε στὸ προηγούμενο Κεφάλαιο μπορούν νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ἀκόλουθοι. Τὸ ἔργο τοῦ Allison συνιστᾷ διεξοδικὴ ἐξέταση τῆς θεωρίας τοῦ Κάντ περὶ ἐλευθερίας στὶς δύο *Κριτικὲς* καὶ σὲ ἄλλα ἠθικὰ κείμενα. Ὁ Hudson ἐξετάζει τὴ θεωρία τοῦ Κάντ περὶ ἐλευθερίας μὲ σύγχρονους ὄρους, ἐνῶ ὁ Di Giovanni τοποθετεῖ τὴ θεωρία του περὶ ἐλευθερίας καὶ περὶ τῶν αἰτημάτων τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῶν σύγχρονων φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν ἀντιπαραθέσεων.

Henry E. Allison, *Kant's Theory of Freedom* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

George Di Giovanni, *Freedom and Religion in Kant and His Immediate Successors: The Vocation of Humanity, 1774-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

Hud Hudson, *Kant's Compatibilism* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1994).

Σχετικὰ μὲ τὸ ὑπακο ἀγαθὸ καὶ τὰ αἰτήματα τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου, βλ., ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ John R. Silber στὴ μετάφραση τοῦ ἔργου *Ἡ Θρησκεία ἐντὸς τῶν Ὁρίων* τοῦ Λόγου καὶ *Μόνον* ἀπὸ τοῦ

Theodore M. Greene / Hoyt H. Hudson [*Religion within the Limits of Reason Alone* (New York: Harper & Row (Torchbooks), 1960 - Chicago/London: The Open Court, 1934), σσ. lxxiii-cxxvii], τὰ σημαντικὰ ἔθρα του σὲ περιοδικὰ (1959, 1962-1963). Τὸ ἔργο τοῦ Wood περιέχει σημαντικὴ ἀνάλυση σχετικὰ μὲ τὴν ἐνόηση τῆς πρακτικῆς ὀρθολογικότητας, ποὺ ὑποβαστάζει τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Κάντ ὑπὲρ τῶν αἰτημάτων. Ὁ Yovel υποστηρίζει μιὰν ἱστορικὴ, καὶ ὄχι διανοητικὴ, θεολογικὴ ἐνόηση τοῦ ὑπακο ἀγαθοῦ.

John Silber, "Kant's Conception of the Highest Good as Immanent and Transcendent": *Philosophical Review* 68 (1959), σσ. 469-92.

—, "The Importance of the Highest Good in Kant's Ethics": *Ethics* 73 (1962-1963), σσ. 179-97.

Allen Wood, *Kant's Moral Religion* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1970).

Yirmiahu Yovel, *Kant and the Philosophy of History* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1981).